

سرشناسه: دکتر فاطمه خرمیان
عنوان و نام پدیدآور: گفت‌وگوی باختینی در نمایشنامه‌های توفیق الحکیم / دکتر فاطمه خرمیان.
مشخصات نشر: قم: دارالکتاب، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۲۳۳ ص:؛ وزیری
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۱۳-۶۶-۵
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
شناسه مجوز: ۹-۱۳۳۴۳۷-۵۸۲۴۰۵
رده سنی: بزرگسال

انشارات دارالکتاب جزائری

گفت‌وگوی باختینی در نمایشنامه‌های توفیق الحکیم

تألیف: دکتر فاطمه خرمیان

ناشر: انتشارات دارالکتاب (جزائری)

ساختمان ناشران، خیابان ارم، قم

تلفن: ۳۷۷۴۲۴۲۸ - ۳۷۷۴۱۲۴۱ تلفاکس: ۳۷۷۴۴۵۶۸ همراه: ۰۹۱۲۱۵۱۸۵۷۷

چاپ اول / ۱۴۰۰ شمسی

شمارگان ۲۰ نسخه / بهاء ۸۰۰۰۰ تومان / چاپ و صحافی مبین

ISBN: 978-964-8013-66-5

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۱۳-۶۶-۵

(کلیه حقوق محفوظ است)

گفت و گوی باختینی در نمایشنامه‌های توفیق الحکیم

www.ketab.ir

مؤلف:

دکتر فاطمه خرمیان

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۳
"میخائیل باختین" و جلوه‌های مکالمه گرایی.....	۱۷
زندگی‌نامه «میخائیل باختین».....	۱۸
دیدگاه‌ها و نظرات باختین.....	۲۰
۱- پدیدار شناسی.....	۲۰
۲- جامعه شناسی.....	۲۰
۳- زبان شناسی.....	۲۱
۴- دوره‌ی تاریخ ادبی.....	۲۱
دوره‌ی آثار باختین.....	۲۲
آثار باختین.....	۲۳
خاستگاه‌های تفکرات میخائیل باختین.....	۲۳
۱. حکومت استالینی.....	۲۴
۲. جنبش فرمالیستی.....	۲۴
۳. ظهور مارکسیسم.....	۲۵
۴. سایر فلاسفه.....	۲۵
باختین و بنیان سخن او.....	۲۶
اهمیت گفتگو.....	۲۶
اساس مکالمه گرایی باختین.....	۲۷
مکالمه (گفتگو) در نگاه دیگران.....	۲۸
۱- مکالمه از نظر سقراط و افلاطون.....	۲۸
۲- مکالمه به شیوه «منی به».....	۲۹
۳- گفتگو از منظر فرمالیست‌های روسیه.....	۳۰
۴- مارتین بوبر و مکالمه گری او.....	۳۱
باختین و مکالمه گرایی (DIALOGISM).....	۳۲
شیوه‌های مکالمه.....	۳۴
تفاوت مکالمه و تک گفتار.....	۳۵
رمان و گفتگو.....	۳۶
اهمیت رمان از نظر باختین.....	۳۷

جایگاه گفتگو در داستان.....	۳۸
تک آوایی و چند آوایی در رمان.....	۴۱
چندصدایی ادبی.....	۴۲
متن و بینامتن.....	۴۳
از مکالمه گرایی تا بینامتنیت.....	۴۵
بینامتنیت و واژه‌های مترادف.....	۴۶
ژولینو کریستوا و بینامتنیت.....	۴۶
بینامتنیت در زبان عربی.....	۴۸
کاربرد بینامتنیت در زبان عربی.....	۵۱
نمایشنامه.....	۵۲
نمایش و نمایشنامه.....	۵۲
نمایشنامه و واژه‌های معادل آن در زبان عربی.....	۵۳
نمایشنامه از نگاه ارسطو.....	۵۳
تفاوت داستان و نمایش.....	۵۳
انواع نمایشنامه.....	۵۴
تقسیم بندی محتوایی نمایشنامه.....	۵۴
۱- نمایشنامه اخلاقی.....	۵۴
۲- نمایشنامه مذهبی.....	۵۴
۳- نمایشنامه تاریخی.....	۵۵
۴- نمایش تک پرده ای.....	۵۵
۵- نمایشنامه گرگین.....	۵۵
تقسیم بندی نمایشنامه از جهتی دیگر.....	۵۵
تاریخچه‌ی نمایشنامه.....	۵۶
نمایشنامه نویسی در غرب.....	۵۷
پیدایش نمایشنامه در شرق.....	۶۰
ظهور نمایشنامه در ایران.....	۶۰
تاریخچه‌ی نمایشنامه در کشورهای عربی.....	۶۰
توفیق الحکیم (زندگی و آثار).....	۶۵
توفیق الحکیم.....	۶۶
تولد و خانواده.....	۶۶

۶۷	 دوران تحصیل
۶۸	 آغاز نویسندگی
۶۹	 زندگی در پاریس
۷۰	 بازگشت از پاریس
۷۱	 توفیق الحکیم و سیاست
۷۲	 تأثیر ادبیات غربی بر اندیشه‌های توفیق الحکیم
۷۳	 اسلوب توفیق الحکیم
۷۵	 تأثیر توفیق الحکیم بر ادبیات عرب
۷۶	 دیدگاه توفیق الحکیم در آغاز زندگی ادبی
۷۷	 نویسنده‌ای با دو چهره‌ی متناقض
۷۸	 اسطوره در آثار توفیق
۷۸	 زن در نگاه توفیق الحکیم
۷۹	 آثار توفیق الحکیم
۸۶	 بنیان‌گذار نمایشنامه‌های رمزی - ذهنی
۸۷	 ویژگی نمایشنامه‌های ذهنی
۸۸	 ضعف نمایشنامه‌های ذهنی توفیق الحکیم
۸۹	 انواع نمایشنامه‌های توفیق الحکیم از نگاه محمد مندور
۸۹	 آثار فکری توفیق الحکیم (الْمَسْرُحُ الذَّهْنِي)
۹۵	 تحلیل گفتگویی آثار توفیق الحکیم
۹۵	 بینامتنیت در نمایشنامه‌های ذهنی توفیق الحکیم
۹۵	 الف: اهل الکهف
۹۹	 بینامتنیت در «اهل الکهف»
۱۰۱	 بینامتنیت لفظی و لغوی
۱۰۲	 الکهف، الرقیم
۱۰۴	 فتیة
۱۰۵	 کلب
۱۰۸	 بینامتنیت موضوعی و معنوی
۱۰۸	 هیئت اهل الکهف
۱۰۹	 نحوه‌ی تابش خورشید بر غار
۱۱۱	 تعداد اصحاب کهف

مقدمه

زبان هیچ گاه در انحصار یک فرد نیست، بلکه تأثیرات کلامی بین دو یا چند نفر موجب تولد زبان می‌شود. عبارت دیگر تأثیرات الفاظ بر روی هم، واقعیت زبان را تشکیل می‌دهد؛ به همین تعبیر، زبان یک موجود واحد و یک صدایی نیست و همیشه بیش از یک معنا در زبان وجود دارد؛ در واقع هر گفتاری پاسخ به گفتار دیگر است.

از این روی، یکی از شیوه‌های رایج ارتباط جمعی و بیان احساسات درونی در میان انسان‌ها از دوران قدیم ایجاد ارتباط از طریق گفتگو و مکالمه بوده است؛ گفتگو در مسیر طولانی خود پیوسته با تحولاتی گوناگونی همراه بوده است و این تحولات ساختاری نیز از عوامل متعددی متأثر بوده است. بعد از آن، این گفتگو نه تنها در میان کلام انسان‌ها بلکه در میان آثار آن‌ها نیز وارد شد. از آن‌جا که ادبیات نیز، شکلی از ارتباط است و تصنیف یک اثر، متضمن قصد و هدف ارتباطی است. هر اثر ادبی با آثار پیش و پس از خود در ارتباط گفت‌و شنودی است که به آن گفتگو یا مکالمه گویند.

لذا از موضوعات عمده میان ادیبان و اندیشمندان ادبی جهان، گفتگو میان دو یا چند نفر در یک اثر یا گفتگو میان دو یا چند اثر محسوب می‌شود؛ به ویژه آنکه با ورود رمان و نمایشنامه به زندگی ادبی انسان‌ها، گفتگو نیز جایگاه عمده‌ای یافت؛ چرا که سهم آن از گفتگو به شکل دیالوگ و سخن محض به در آمد و در قالب نوشته و نوشتار نیز وارد زندگی انسان‌ها شد.

میخائیل باختین - برجسته‌ترین اندیشمند روسی در گستره‌ی علوم انسانی و بزرگ‌ترین نظریه پرداز ادبیات در سده بیستم - اساس منطق مکالمه و گفت‌وگو را بنا نهاد، بطوریکه در مرکز تمامی نظریه‌ها، فعالیت‌ها و آراء فلسفی، ادبی، زبان‌شناختی

و جامعه شناختی و نیز در خزانه‌ی واژگان بنیادین باختین، «منطق مکالمه» یا مکالمه گرایی وجود دارد... به زبان ساده تر، این نظریه کلیدی، به طور جنینی، تمامی اندیشه‌ها، آراء و نظریات دیگر او را در بر گرفته است.

این متفکر برجسته که نگاه معرفت شناختی و هستی شناختی ویژه اش به جهان در تمام نظراتش از جمله مکالمه گرایی، دگر مفهومی و چند صدایی تجلی یافته، عقیده دارد که متن اساس و بنیان علوم انسانی است؛ و متن ادبی نظام نهایی زبان و کشف امکانات بی پایان آن است. در گفتگو یا مکالمه همواره نیاز به شخص دومی است تا اولین صدا ایجاد شود و صدای دوم، که پاسخی به آن صدا باشد. بدین ترتیب در کنار مکالمه گرایی یک اثر، صداهاى مختلف نیز از آن اثر شنیده می‌شود. بنابراین مفهوم گرائی (Dialogism) و چند صدایی (Polyphony)، در مقابل تک آوایی (monophony)، مفاهیمی است که توجه به آن، با آثار باختین در حوزه ادبی شکل گرفت؛ عبارت دیگر از نظر باختین، مکالمه باوری از جمله عناصر سازنده‌ی همه زبانهاست.

او معتقد بود که هیچ کلمه‌ای خشی نیست، همه کلمات دست دوم هستند و به دیگران تعلق دارند. برای به دست آوردن کلمه و معنا باید درگیر مکالمه با دیگران شد. معنا را فقط در مناسبت میان افراد می‌توان ساخت، به عبارتی دیگر، معنا از مکالمه ایجاد می‌شود. او بر این باور بود که زبان، مفرد و تک آوایی نیست بلکه جمعی و چند وجهی است.

یعنی منطق مکالمه در فرهنگ «چند صدایی» تحقق می‌یابد، نه در فرهنگ «تک صدایی». باختین بیش از هر متفکر دیگری روی فرهنگ چند صدایی و تک صدایی کار کرده است.

توفیق الحکیم - بهترین نمایشنامه نویس دنیای عرب- که با نوشتن کتاب اهل

الکھف وارد دنیای نمایشنامه نویسی شد از امکانات گفتگویی در آثار خود به ویژه «اهل الکھف» - که اثر اخیر، وی را در نظر غربیان صاحب سبک و پیشرو و نام آور ساخته - بسیار بهره برده است. وی با آگاهی دقیق از اصول نمایش یونان باستان و ادبیات اروپا به نوعی جامعه شناسی دست یافت که در آثارش به خوبی مشهود است. آثار نمایشنامه‌ای توفیق، در ارتباط گفت و شنودی با یک دیگر قرار دارند.

در غالب آثار او، مولف نه تنها تعیین کننده سرنوشت و پایان داستان نیست، بلکه صدای مؤلف، یکی از صداهایی است که در متن شنیده می‌شود؛ حتی اگر مولف، لباس یکی از شخصیت‌ها را به تن کرده باشد، سایر شخصیت‌ها از قید نویسنده آزادند.

در متون نمایشنامه‌ای توفیق الحکیم، داستان به جای آنکه مستقیماً توسط راوی بیان شود، به وسیله شخصیت‌ها به نمایش گذاشته می‌شود. حضور توفیق الحکیم در کشور فرانسه و چند گونه‌ی شخصیت او، شنایی او با چند زبان مختلف، استفاده از پلی فونی و تعدد شخصیت‌ها در متن، زبان حاصل شخصیت‌ها، بینا متنت، گفتگوهای بیرونی و درونی شخصیت‌ها، گردش آزاد و بدون قرینه از متکلم به مخاطب، ناتمامی پایان بعضی از نمایش نامه‌ها از جمله اهل الکھف، داستان در داستان بودن بعضی از نمایشنامه‌ها از شاخصه‌های بارز آثار وی محسوب می‌شود.

از آنجا که توفیق الحکیم نویسنده‌ای چیره دست در زمینه رمان و نمایشنامه و روزنامه نگاری توانمند می‌باشد برای پرهیز از پراکندگی و کلی نویسی، تنها آثار نمایشنامه‌ای او در نظر گرفته شده و با دریافت این نکته که نمایشنامه‌های او نیز به سه دسته کلی (اجتماعی - ذهنی - گوناگون) تقسیم می‌شوند. سعی بر آن شد که به نمایشنامه‌هایی با موضوع ذهنی، به ویژه اهل الکھف - که در آن اسطوره جایگاه خاصی دارد، پرداخته شود؛ اما از آنجا که از نظر باختین پرداختن به یک اثر مولف،

امری ابر محسوب می‌شود که مانع گفتگوی آن با سایر آثار مولف می‌گردد، دیگر نمایشنامه‌های او مثل سلیمان الحکیم، ایزیس، شهرزاد نیز مورد بررسی گفتگوئی واقع می‌شوند.

نویسنده برای سهولت در بررسی، از بین آراء و نظریه‌های مختلف باختین به محوری ترین مسئله یعنی مکالمه گرایی و جلوه‌های مهم آن (گفتگو مندی، چند صدایی و بینامتنیت که کریستوا با الهام از اندیشه‌های مکالمه گرایی باختین بدان دست یافته) می‌پردازد.